

МУЗИКАНТИ ЄВРЕЙСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ В МУЗИЧНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Досліджується роль єврейських музикантів як пропагандистів європейських традицій у розвитку музичної культури України ХІХ — початку ХХ ст.

Ключові слова: єврейські музиканти, музична культура України.

Исследуется роль еврейских музыкантов как пропагандистов европейских традиций в развитии музыкальной культуры Украины ХІХ — начала ХХ ст.

Ключевые слова: еврейские музыканты, музыкальная культура Украины.

The role of Jewish musicians as advocates of European traditions in the development of musical culture of Ukraine of 19th — beginning 20 th centuries is investigated.

Key words: Jewish musicians, musical culture of Ukraine.

Однією з найцікавіших сторінок в історії музичного мистецтва України ХІХ — початку ХХ ст. є бурхливий процес входження в її культуру єврейських музикантів, недавніх переселенців з країн Західної Європи (Польщі, Австро-Угорщини, Німеччини, Румунії). Маючи відмінні від корінного населення України й інших національностей, котрі мешкали й працювали в цей історичний період на її території, релігію, культуру, ментальність, організацію побуту тощо, численні представники єврейської спільноти подолали етнічну відокремленість і увійшли до історії музичної культури України як її непересічні діячі. Проте досі така тема не розглядалася як самостійна проблема, цим і пояснюється її актуальність.

Об'єктом дослідження є музична культура України ХІХ — початку ХХ ст., предметом — діяльність на теренах України тих часів єврейських музикантів. Висвітлення й аналіз деяких аспектів цієї діяльності є метою розвідки.

Одними з найперших виявлених документальних фактів діяльності професійних єврейських музикантів в Україні ще наприкінці ХVІІІ ст. є входження їх до оркестру князя Потьомкіна на Херсонщині, який складався з італійських, малоросійських та єврейських інструменталістів (останні — переважно скрипалі) [15]. Основними сферами зайнятості єврейських музикантів в Україні до середини — останньої третини ХІХ ст. були народні інструментальні ансамблі (клезмери) і синагогальні служби (кантори, регенти, хористи). Навіть за тих часів їхня діяльність

не обмежувалася її первісним призначенням обслуговування потреб єврейської спільноти й мала резонанс серед різних верств багатонаціонального населення регіону. Як зазначає дослідник історії єврейського життя в Україні Н. Фрейман, починаючи з 1870-х рр. на півдні Росії масово почали виникати особливі трупи єврейських пісенників, які розважали відвідувачів у винних погребках та інших розважальних закладах [19, с. 47]. Численні єврейські оркестри вчорашніх клезмерів наприкінці XIX ст. працювали в багатьох (найчастіше кращих) ресторанах різних міст Півдня Росії, де їм дозволяла горезвісна смуга осілості.

Поряд із цим, завдяки проникненню прогресивних ідей єврейського просвітництва — Хаскалі — руху, що прагнув інтеграції євреїв у європейське суспільство й підвищення освіченості в галузі світських наук, разом із традиційними сферами діяльності, євреї в Російській імперії в останній третині XIX — на початку XX ст. дедалі активніше долучалися до загального багатонаціонального культурно-суспільного життя, здобували професійну музичну освіту як в Україні, так і в російських та європейських музичних навчальних закладах, і застосовували здобуті знання і набуті вміння практично в усіх сферах музичного буття України.

Хронологічно чи не найпершою з вітчизняних музикантів єврейського походження, яка набула міжнародного визнання, була піаністка Юлія Львівна Грінберг (після одруження Тюріна) (1827 — 1904) — «російська Клара Вік», як її називали сучасники [7, с. 96]. З 9-річного віку вона виступала в Україні (Одесі, Харкові), пізніше в Росії (Санкт-Петербурзі, Москві), Польщі (Варшаві), Австрії (Відні). Як зазначає музикознавець Р. А. Сулім, «...навчаючись у Вілдуана в Москві, в А. Гензельта в Петербурзі, а потім у Віденській консерваторії в І. Фішгофа, вона була вихована в традиціях німецького академічного піанізму з його посиленою увагою до технічної складової твору й демонстрації віртуозних якостей» [17, с. 9]. У юному віці Грінберг відвідувала в Москві оселю батьків засновників російських консерваторій Антона і Миколи Рубінштейнів. Її концертна діяльність у Харкові неодноразово висвітлювалася на шпальтах «Харківських губернських відомостей» (1840-і — початок 1860-х рр.) і детально аналізувалася харківськими музикознавцями Й. М. Миклашевським [11, с. 134-135] та О. В. Кононою [7, с. 96]. До репертуару піаністки входили твори Л. Мейєра, А. Гензельта, І. Мошелеса, С. Тальберга, Ф. Ліста, Ф. Шопена (одна з найперших виконавиць в Україні).

Іншим відомим єврейським музикантом із Харкова був Йосип Адольфович Рубінштейн (1847-1884), представник найбагатшої в місті єврейської родини. Його батько і дядько були відомими в місті меценатами, брали найактивнішу участь у заснуванні та фінансуванні Харківського відділення Імператорського російського

музичного товариства (ХВ ІРМТ). Сам Й. Рубінштейн — вихованець Петербурзької консерваторії, піаніст, котрий у 1865-1874 рр. виступав як соліст і камерний виконавець у концертах ХВ ІРМТ. До програм Й. Рубінштейна входили переважно твори романтиків: Р. Шумана, К. М. Вебера, Ф. Шопена, Ф. Мендельсона, А. Г. Рубінштейна та ін. Й. Рубінштейн був особисто знайомий з Ф. Лістом і з Р. Вагнером, музику якого він обожнював і в останнє десятиріччя свого життя був його домашнім секретарем, концертмейстером Байройтського театру, аранжувальником вагнерівських партитур [7, с. 98–100].

Із середини ХІХ ст. аж до початку Першої світової війни Україну дедалі частіше почали відвідувати західноєвропейські та російські музиканти-гастролери з єврейським корінням: брати Венявські, Б. Губерман, В. Ландовська, Л. Годовський, Й. Гофман (презентанти польської музичної культури), І. Тедеско, Ф. Лауб, Д. Поппер (чеської), брати Рубінштейни та К. Давидов (російської), Л. Ауер, С. Ментер, А. Грюнфельд (німецької), Й. Іоахім (австрійської) та ін. Окремо назвемо видатного скрипаля А. Бродського, вихідця з півдня Росії, який згодом презентував німецьку, а пізніше англійську культуру.

Наведемо лише деякі приклади активної участі єврейських музикантів у культурному житті багатонаціональної спільноти Одеси — найбільшого серед міст півдня Росії в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.

У 1870 р. в Одесі відбулася непересічна музична подія: «11 листопада, о 4 годині пополудні, усіма єврейськими музикантами нашого міста, за участю також і російських, подарований був одній з тимчасових синагог сувій (Тойра-П'ятикнижжя) на згадку про знищення пункту паризького трактату щодо російського військового флоту в Чорному морі. З цього приводу була влаштована врочиста хода вулицями в околиці синагоги, яка супроводжувалася великим оркестром. У святкуванні взяли участь і багато християн; проте ініціатива цього разу належить євреям» [3]. У 1875 р. одеська газета «Новоросійський телеграф» інформувала читачів: «Невдовзі театральний хор, у поєднанні з хором нової синагоги, дасть у Маріїнському театрі великий вокальний концерт» [4]. Зазначалося, що до складу цих двох хорів входила більша частина хористів російської опери, котра тоді формувалася в місті. Серед найцікавіших номерів концерту називали «Coro d'armigeri» з опери «Беатріче ді Тенда» Белліні та «Pieta, signore» Страделли. Отже, єврейські музиканти-інструменталісти були активними учасниками громадського життя багатонаціональної одеської спільноти, а синагогальні співаки не лише брали участь у світських концертах, виконуючи, серед іншого, твори за-

хідноєвропейської класики, а становили більшість серед хористів театрального й оперного хорів.

В Одесі в 1870-ті рр. було добре відоме ім'я піаніста й композитора Ед. Гольдштейна, який навчався тоді в Лейпцизькій консерваторії. У 1871 р. він брав участь у благодійному концерті, у якому виконав фортепіанний Концерт d-moll Ф. Мендельсона, а в 1875 р. у концерті артистів російської опери в Одесі виконав власну сюїту для скрипки. Ця сюїта, як зазначалося в пресі, «...обнаруживает в авторе задатки будущего композиторского таланта, далеко не лишена интереса» [12]. Восени того ж року газета надала інформацію про його виступ у концерті співачки Д. Арто. Відзначивши талант піаніста й композитора, рецензент зауважив, що в його грі трапляється відсутність доброго смаку, що дозволяє вважати Гольдштейна так званим віртуозом, але не серйозним виконавцем [10].

Численні кореспонденції кінця XIX — початку XX ст. надають солідний перелік прізвищ єврейських музикантів-інструменталістів, здебільшого скрипалів і піаністів, які жили, працювали й виступали в багатьох невеликих провінційних містах Півдня Росії. Так, допис з Єлисаветграда в «Новоросійському телеграфі» (1876 р.) сповіщає про представника найвідомішої в Росії кінця XIX — початку XX ст. музичної родини Блюменфельдів, Фелікса, учня 3-го класу, котрий брав постійну участь у концертах приїжджих артистів, акомпанував їм, читаючи з листа найскладніші п'єси [16].

Переважає більшість єврейських музикантів здобула або здобувала на час публікації матеріалів про їхні виступи музичну освіту у вищих європейських (Відень, Прага, Лейпциг, Берлін, Париж, Варшава тощо) музичних навчальних закладах. Про масове здобуття професійної музичної освіти дітьми з єврейських родин свідчить статистика, яка надається в щорічних звітах музичного училища Одеського відділення ІРМТ. У різні роки протягом кінця XIX — початку XX ст. учні іудейського віросповідання становили від 52% до 69% від загальної кількості студентів, а скрипкові класи нерідко стовідсотково були заповнені євреями. Чимало єврейських музикантів з України закінчували також консерваторії в Петербурзі, Москві (де навчалися найчастіше в іноземних фахівців), а також численні приватні музичні навчальні заклади. Про потужний потяг єврейського населення півдня України до опанування музичного мистецтва на зламі XIX–XX ст. яскраво свідчить той факт, що багаті єврейські меценати Одеси впровадили викладання музики навіть у єврейському сирітському домі. «З учнів організували два оркестри: духовий та струнний. На придбання інструментів надійшли пожертви членів піклувальної ради» [20].

Освічені єврейські музиканти наприкінці XIX — початку XX ст. склали основу театральних та оперних оркестрів і хорів. Так, у сезоні 1901/1902 рр. у харківських оркестрах і театрах налічувалося 130 виконавців-євреїв [2]. Чимало єврейських фахівців викладали музику в державних і приватних спеціальних та загальноосвітніх закладах (родина Блуменфельдів у Єлисаветграді, Я. С. Кауфман, Р. Кауфман, родина Фідельманів, С. Г. Рубінштейн та її донька Л. Г. Вейнберг, Г. І. Рахміль, П. С. Столярський, Д. С. Айсберг, Я. А. Френкель та ін. в Одесі, А. Л. Натанзон у Миколаєві, Р. М. Глієр у Києві, О. І. Горовиць у Харкові тощо). Євреями були провідні співаки-солісти оперних антреприз у різних містах України: Л. М. Сибіряков (справжнє прізвище Співак), О. І. Каміонський, М. Є. Медведєв (справжнє прізвище Бернштейн), Ю. А. Модестов (справжнє прізвище Блувштейн) та ін. Серед оперних антрепренерів назвемо Й. Я. Сетова (Сетгофера або Сетгофа), одного з найуспішніших в Україні в останній третині XIX ст., про котрого найчастіше писали як про німця, й А. І. Гомберга, котрого вже в буремні роки Першої світової війни називали «ідейним та безкорисним керівником опери» і писали про нього так: «Вникаючи в інтереси своїх співробітників і піклуючись про їх матеріальне становище, він стояв на варті справжнього служіння мистецтву. Художня сторона справи, завдяки щедрості й старанням антрепризи, була показовою і гідною наслідування» [14].

Прізвища багатьох єврейських фахівців поруч із німецькими, чеськими, італійськими та ін. є й серед музичних майстрів, торговців музичними інструментами та нотами. Поруч із європейцями (насамперед чехами та німцями) єврейські музиканти працювали військовими капельмейстерами (Я. Богорад, родина Чернецьких, М. Кюсс, Є Дрейзен та ін.), керували оперними, театральними і садовими оркестрами (С. І. Зельцер у Миколаєві, М. О. Вольф-Ізраєль в Одесі, А. Е. Маргулян у Харкові, Києві, Одесі та ін.), входили до складу численних камерних ансамблів.

Прикладом багатогранної плідної праці в провінційному місті України одного з єврейських музикантів є діяльність у Миколаєві Соломона Ісааковича Зельцера (1863 — 1914), відомого в місті скрипаля, диригента, педагога, композитора, музичного критика (друкувався в пресі під псевдонімом «Акорд»), який протягом 30 років диригував місцевим оркестром, 25 сезонів керував оркестрами миколаївських театрів. У місті він був відомий як чудовий скрипаль, «працьовитий, добросовісний музикант, симпатичний скромний трудівник» [23]. Окрім того, Зельцер майже щорічно організовував літні оркестри у скверах та парках. Музикантові належить перше оркестрування опери М. М. Аркаса «Катерина». У його ж версії відбулися прем'єри цієї опери в 1899 р. в Москві

(постановка М. Л. Кропивницького, а в 1900 р. — у Миколаєві. Зельцер є автором маршів Миколаївського комерційного училища, Миколаївського градоначальства та ін. З 1889 р. він викладав музику та співи в Миколаївському комерційному училищі, де був водночас і керівником учнівського оркестру, в інших навчальних закладах міста, а з 1908 р. — гру на скрипці в музичному училищі Миколаївського відділення ІРМТ. За заслуги йому присвоєне звання почесного громадянина Миколаєва. Проте, маючи чималі почесті за життя, після смерті Зельцер залишив родину практично без коштів, а з усього його майна цінною виявилася тільки його скрипка [23].

Наприкінці XIX — початку XX ст. в провінційних містах півдня Росії було добре відоме ім'я талановитого віртуоза-скрипаля М. З. Зіссермана. Так, лише в 1898 р. одеська газета «Театр» інформувала читачів про три його виступи в Кременчуці, а також концерти в Катеринославі та Ялті. Після одного з цих концертів кореспондент писав: «Обдарованому концертантові довелося багато грати понад програми. Молодий віртуоз просто привів публіку в екстаз» [1]. Вочевидь того ж року Зіссерман виступав також і в Миколаєві, оскільки його гру порівнювали з грою іншого молодого єврея-скрипаля І. Ляпіса, колишнього учня А. Л. Натансона, а тоді студента Віденської консерваторії, який давав у Миколаєві концерт в останні дні літа 1898 р. Як зазначав кореспондент, серйозним ставленням до справи Ляпіс «значно відрізняється від відомого скрипаля п. Зіссермана, якого він у цьому сенсі перевершує» [18].

Саме єврейські музиканти-аматори, які здобули добру музичну освіту, проте не стали професійними музикантами, становили значний відсоток концертантів у численних благодійних заходах, що постійно організовувалися в багатьох губернських та повітових містах. Прикладом є виключно благодійна музично-виконавська діяльність одного з найбагатших комерсантів Одеси, мільйонера й водночас піаніста і композитора А. С. Баржанського (1851 — 1900), котрий, окрім комерційної освіти, мав і консерваторську (Відень, Париж, Лейпциг), був автором музичних творів, що друкувалися в Лейпцизі та виконувалися у Відні. Ще в 1867 р. в репортажі в «Одеському віснику» про концерт учениці відомого одеського піаніста й педагога І. Тедеско Жанетти Штерн дописувач зазначав: «...загальну увагу привернув один номер програми [...] : це соната 16-річного композитора Адольфа Баржанського. [...] Концертантка виконала цей твір [...] з такою ж любов'ю, увагою й виразністю, як і всі інші п'єси концерту. [...] Головною заслугою п. Тедеско є правильний і усесторонній розвиток музичних талантів, — і на цьому поприщі він набув європейської популярності як

наставник. Таку репутацію цілком підтвердили цього разу і наші вітчизняні таланти, пані Штерн і п. Баржанський» [24].

Про справжній композиторський талант А. С. Баржанського свідчить виконання його інструментальної музики визнаними в Європі професійними колективами. Так, у 1898 р. віденський струнний квартет Гельмесберґера у своєму другому концерті в Одесі зіграв квартет Баржанського A-dur, op. 8. [6]. Після раптової смерті Баржанського (жовтень 1900 р.) одеська преса зазначала: «Покійний умів до кінця днів своїх зберегти в глибині душі нескінченну любов до мистецтва й особливу пристрасть до музики. У своїй бібліотеці, в якій зберігалися рідкісні екземпляри творів кращих європейських авторів і натхненні творіння кращих композиторів, А. С. Баржанському подобалося проводити своє дозвілля, цілком віддаючись улюбленим заняттям. [...] Покійний не любив виступати як концертант, винятком були лише благодійні вечори. Востаннє тільки-но згаслий дилетант виступав у концерті Літературно-артистичного товариства, де його блискуче виконання декількох уривків на роялі справило незабутнє враження на справжніх знавців і цінителів фортепіанної музики. Інакше ставився до покійного музичний Відень. [...] У столиці Австрії покійний був більше відомим як композитор і піаніст, ніж у рідній йому Одесі» [8]. Закоханість у музику панувала і в родині Баржанського. Так, у благодійних концертах в Одесі наприкінці XIX ст. грало сімейне інструментальне тріо Баржанських — його сини (піаніст і віолончеліст) і донька (скрипачка) [21]. Юний віолончеліст Баржанський виступав і як соліст. «За прикладом минулих років, учора в одеській шестикласній прогімназії відбувся музичний ранок, — писала газета «Театр». — Особливий успіх мав вихованець четвертого класу А. Баржанський, котрий виконав на віолончелі третій концерт Гольтермана і на біс «грецьку пісню»» [13]. А в 1902 р. в концерті Літературно-артистичного товариства пам'яті М. В. Гоголя брала участь С. М. Баржанська (вдова або родичка А. С. Баржанського [22]).

Чимало фактів свідчить про відкритість до світського музичного навчання представників релігійних єврейських родин. Так, співачка Е. Абрам, учениця відомого в Одесі вчителя співу Г. Руфа, яка з кінця 1860-х рр. брала участь у численних світських концертах у місті, а з середини 1870-х рр. виступала в головних партіях у складі труп російської та італійської опер в Одесі, Москві, Петербурзі й інших містах Російської імперії, була донькою кантора Головної одеської синагоги І. Абрама. Вихованцем Міланської консерваторії, оперета якого («Венеціанка») була схвалена до постанови в Петербурзі на сцені Олександрійського театру, був Л. Блюменталь — син або близький родич кантора Бродської синагоги в Одесі Н. Блюменталья. Допомогти здобути дітям ґрунтовну світську музичну освіту намагалися й кантори з глибокої провінції. Так, найстаріший американський композитор, піаніст

і фортепіанний педагог Л. Орнштейн (Орнстайн, 1893 — 2002), котрий походив з родини кременчуцького кантора, до переїзду до США (1906) навчався в Київському музичному училищі та Петербурзькій консерваторії.

До історії українського театру ввійшла вдала конкуренція українських театральних труп братів Тобілевичів з російськими, німецькими, французькими, австрійськими, польськими, єврейськими антрепризами. Це стало можливим, крім талановитих постановок і гри яскравих українських акторів, завдяки невеликим, дуже якісним оркестрам, які склалися виключно з євреїв. Заборона П. К. Саксаганському (Тобілевичу) давати спектаклі в Україні й возити із собою по російських містах єврейський оркестр призвела до того, що він вимушений був заново формувати оркестр у кожному місті з тамошніх росіян, які грали незрівнянно гірше за євреїв. Закінчився цей фарс тим, що поліцмейстер Симбірська дозволив Саксаганському возити цілий вагон музикантів-євреїв [5].

Видається показовим у контексті європеїзації музичного виконавства в Україні залучення оркестру, що складався майже цілком з єврейських музикантів, до святкування роковин І. П. Котляревського 1903 р. в Полтаві. Організуючи це свято, М. В. Лисенко в листах до Г. І. Маркевича аргументував участь оркестру під час виконання своєї кантати на честь автора «Енеїди» необхідністю виведення української національності «з хуторянської обстановки на європейський шлях» [9, с. 355–356]. Погодившись на єдино можливий варіант — оркестр приватної опери театру Шато де Флер, — Лисенко констатував, що в його складі є «добра доза Ізраїлю» [9, с. 368].

Лише вибіркові факти, наведені в статті, свідчать про важливу роль єврейських музикантів у процесі входження музичного мистецтва в Україні наприкінці XIX — початку XX ст. до загальноєвропейського мистецького простору. Здобувши музичну освіту в європейських навчальних закладах або, переважно, в європейських фахівців, котрі працювали в Росії, єврейські музиканти обійняли посади оркестрових музикантів у численних оркестрах України, викладачів приватних, громадських та державних музичних навчальних закладів, брали дедалі активнішу участь у камерних концертах, керівництві оркестрами різних типів, музичному видавництві, торгівлі тощо. Багато в чому завдячуючи кращим єврейським музикантам, музичне мистецтво України кінця XIX — XX ст. вийшло на європейський репрезентативний рівень. Подальше поглиблене вивчення запропонованої проблеми пов'язане з ретельнішим опрацюванням архівних матеріалів і періодичних видань відповідних часів, з яких добувається переважна доля інформації.

Список літератури

1. А. М-ч. Корреспонденции. Кременчуг / А. М-ч. // Театр. — 1898. — 4 февр.
2. Бриман Ш. Харьков, евреи, Израиль / Ш. Бриман // Хроники Иерусалима. — [Электронный ресурс.] — Режим доступа : <http://gazeta.rjews.net/Lib/briman/040729-briman.shtml>
3. Городская хроника // Новороссийский телеграф. — 1870. — 13 нояб.
4. Городская хроника // Новороссийский телеграф. — 1875. — 23 марта.
5. Гриневич В. Саксаганский носил на руках жену брата / В. Гриневич // Газета по-українськи. — 2009. — № 828. — 15 травня. [Электронный ресурс.] — Режим доступа : <http://gazeta.ua/ru/post/292440>
6. Квартет Гельмесбергер // Театр. — 1898. — 31 янв.
7. Кононова О. В. Музыкальная культура Харькова кінця XVIII — початку XX ст. / О. В. Кононова. — Х. : Основа, 2004. — 176 с., + 40 с. кольор. вкл.
8. Л. А. С. Баржанский. Некролог / Л. // Театр. — 1900. — 14 окт.
9. Лисенко М. В. Листи / Авт.-упоряд. Р. М. Скорульська. — К. : Муз. Україна, 2004. — 680 с. : іл.
10. М. Концерт г-жи Дезире Арто / М. // Новороссийский телеграф. — 1875. — 18 нояб.
11. Миклашевський Й. М. Музыкальная і театральна культура Харькова кінця XVIII — першої половини XIX ст. / Й. М. Миклашевський. — К. : Наук. думка, 1967. — 159 с.
12. М. Музыкальная хроника. Концерт с фейерверком / М. // Новороссийский телеграф. — 1875. — 1 авг.
13. Музыкальное утро в прогимназии // Театр. — 1898. — 11 апр.
14. Н. К. Местный отдел. А. И. Гомберг / Н. К. // Южный музыкальный вестник. — 1917. — № 5. — С. 54-55
15. Правда о Рихелье // Ах, Одесса! [Электронный ресурс.] — Режим доступа : <http://ax.odessa.ua/odessa/history/33/>
16. Р. Корреспонденции «Новор. Тел.». Елисаветград / Р. // Новороссийский телеграф. — 1876. — 25 февр.
17. Сулим Р. А. М. Лисенко і Ф. Шопен у контексті українсько-польських культурних зв'язків. Автореф. дис. ... канд. мист. Спеціальність 17.00.01 — Теорія та історія культури / Р. А. Сулим. — К. : НМАУ ім. П. І. Чайковського, 1999. — 20 с.
18. Театрал. Корреспонденции. Николаев. / Театрал // Театр. — , 2 сент.
19. Фрейман Н. Очерки из истории евреев Харькова / Н. Фрейман. — К. : Еврейский мир, 1999. — 79 с. : портр.
20. Хроника // Сцена и музыка. — 1903. — № 4
21. Хроника // Театр. — 1900. — 18 янв.
22. Хроника // Театр. — 1902. — 5 марта.
23. Щукин В. В. Зельцер Соломон Исаакович (Зельман Ицкович) (1863 — 16.01.1914 гг.) / В. В. Щукин // Николаевская область. Электронная историческая энциклопедия [Электронный ресурс.] — Режим доступа : <http://history.mk.ua/?p=434>
24. NN. Концерт д-цы Штерн / NN // Одесский вестник. — 1867. — 16 февр.

Надійшла до редакції 22.05.2012 р.